حبدار سولنگي

امداد حسينيءَ جي غزل جو تنقيدي اڀياس

A critical study of Imdad Hussaini's ghazal

Abstract:

Imdad Hussaini is a prominent poet of his time due to his exceptional literary style, expression, and intellectual prowess. A key aspect of Imdad's ghazal is its ‘language’, which is embellished with pure Sindhi words, phrases, and proverbs, making him stand out. The language in Imdad's ghazals is as pleasing as the scent of dust, possessing a mystical control over the use of Sindhi words. Imdad's artistic journey can be studied in various genres, including ghazal, poem, Azad Nazam, songs, Waaee, Doeh, Teraiel, tercet, Kafi, qattau, among others. Imdad Hussain excels in every genre he writes in and his poems have significance, originality, and creativity that illuminate each genre he composes. Furthermore, Imdad's writing in other genres is equally beautiful. In this article, we critically examine Imdad Hussain's Ghazal.

Keywords: *Ghazal, poem, Waee, Kafi, Tercet*

امداد حسيني (جنم 10 مارچ 1940ع، وفات 27 آگسٽ 2022ع) جديد سنڌي شاعريءَ ۾ تمام گهڻي حيثيت رکي ٿو. هُو پنهنجي فڪر ۾ ڳوڙهو ۽ فن ۾ بيحد پُختو ۽ مثالي آهي. امداد تجربي ۽ تخليق جي ٻَنيءَ مان پڇي نڪتل آهي، هُو خيال جي گِهرائيءَ ۽ موضوع جي وسعت کي نئين شعري حسيت سان بيان ڪري ٿو. سندس اسلوب ۾ تازگي ۽ ڳنڀيرتا آهي، جذبي ۽ احساس جي فڪري رنگيني ۽ سماجي شعور جي روشني سندس تخليق جا بنياد آهن. امداد حسيني جي شاعري نيوڪلاسڪ جو درجو رکي ٿي. ڊاڪٽر سحر امداد لکي ٿي:

> ”امداد ان دور جو اُهو شاعر آهي، جو عُمر ۾ اياز کان گهڻو ننڍو آهي، ۽ ان حساب سان امداد جي شاعريءَ جي عُمر بہ ان کان اوتري ئي ننڍي آهي، پر ون يونٽ ٺهڻ ۽ پهرين مارشل لا لڳڻ کان پوءِ سنڌي

> شاعريءَ ۾ آيل ان نئين اُڀار کي امداد، اياز سان گڏجي شيئر ڪري ٿو ۽ اياز سان Parallel هلي ٿو امداد جي عظمت اها آهي تہ هن پنهنجي دور ۾ اياز جهڙي قداور شاعر جي سامهون پنهنجي هڪ مُنفرد شناخت ماڻي، ۽ اياز جي پاڇي کان پري هڪ منفرد، نمايان ۽ جديديت جو نمائندہ شاعر ٿي بيٺو". (1)

ڊاڪٽر سحر امداد جي اها راءِ دُرست آهي تہ امداد پنهنجي دور ۾ اياز جهڙي قداور شاعر جي سامهون پنهنجي هڪ مُنفرد شناخت ماڻي، ان جو سبب امداد حسينيءَ جو جديد سنڌي شاعريءَ ۾ پنهنجو اسلوب ۽ تخليقي آهنگ آهي، سندس لهجو هن جي پنهنجي دريافت آهي، پر امداد صاحب جو شيخ اياز سان پُور وڇوٽ (Parallel) هلڻ واري راءِ سان متفق نہ ٿو ٿي سگهجي. منهنجي خيال ۾ شيخ اياز جي دور ۾ ڪوبہ شاعر، شيخ اياز سان پُور وڇوٽ (Parallel) نہ هلي سگهيو آهي. هو پنهنجي تخليقي اُڀار ۾ پنهنجي دور جي هر شاعر کان گهڻو مٿي بيٺو آهي:

> "اياز هڪ اهڙو شاعر آهي، جنهن کي اسان سنڌي شاعريءَ جو هڪ مڪمل دور سڏي سگهون ٿا، جنهن وقت گذرڻ سان گڏ هڪ روايت جو درجو حاصل ڪري ورتو آهي. جيتوڻيڪ اياز جي دور ۾ اياز سان گڏ شاعرن جو هڪ پُورو نکٽ آهي، پر ظاهر آهي تہ اُن جو چنڊ اياز ئي آهي" (2)

امداد حسيني پنهنجي مُنفرد اسلوب، لب ولهجي ۽ فڪري سگهہ جي حوالي کان پنهنجي دور جو نهايت اهم شاعر آهي.

امداد جو تخليقي سفرُ ڪيترين ئي شعري صنفن ۾ ملي ٿو جن ۾ غزل، نظم، آزاد نظم، گيت، وائي، بيت، دوهو ترائيل، ٽيڙو، ڪافي، قطعو وغيره شامل آهن. امداد حُسينيءَ جنهن بہ صنف ۾ لکيو آهي، نهايت شاندار ۽ اثر انگيز لکيو آهي، سندس طويل نظم "شهر" بابت ڊاڪٽر اسحاق سميجو لکي ٿو:

> "سچي ڳالهہ اها اهي تہ جديد زماني جي شاعرن ۾ امداد حسيني ئي اهو واحد شاعر آهي، جنهن جي طويل نظم "شهر" کي صحيح معنيٰ ۾ هڪ مڪمل "شهر آشوب" سڏي سگهجي ٿو جيڪو شهر آشوب جي شاعريءَ ۾ ئي نہ، مجموعي سنڌي شاعريءَ ۾ هڪ شاهڪار جي حيثيت رکي ٿو. سنڌي جي اها جديد شاعري جنهن کي ڪلاسڪ سڏي سگهجي ٿو امداد جو هيءُ نظم ان ۾ اهم حيثيت والاري ٿو". (3)

> ان کان علاوه ”سندس آزاد نظم ۾ ان ۾ هيئت جا جديد تجربا توڙي معنوي ۽ علامتي اشارا سندس فن کي دوام بخشي چڪا آهن ... آزاد نظم توڙي غزل ۽ نظم ۾ سندس زبان نهايت سليس پر رنگين رهي ٿي“. (4)

امداد حسينيءَ جا نظم آزاد نظم پنهنجي اندر ۾ نئين تخليقي روشني رکن ٿا، ان کان علاوه امداد ٻين صنفن ۾ بہ ڪمال حُسن سان لکيو آهي، هن مقالي ۾ سندس ’غزل‘ جو مختصر اڀياس پيش ڪجي ٿو.

جديد سنڌي شاعريءَ ۾ غزل نهايت اهم ۽ مقبول شعري صنف آهي، ان جي تخليقي اوسر بابت جڏهن ويچارُ ڪجي ٿو تہ معلوم ٿئي ٿو تہ:

> ”سنڌي غزل جي اوسر سنڌي ادب جي تاريخ جو هڪ اهم حصو آهي، غزل کي انگريزن واري دور ۾ وڏ ۾ وڏ اهميت حاصل رهي آهي، ايتري قدر جو ان دور ۾ غزل کي ئي معياري شاعري سمجهيو ويندو هو ..... غزل کي ايتري مقبوليت حاصل ڇو ٿي، تنهن جو هڪ سبب هيءُ آهي تہ انگريزن جي دور کان اڳ سنڌي شاعريءَ ۾ دوهي، بيت، وائي ۽ ڪافيءَ جو عام رواج هو پر جڏهن غزل سنڌي شاعريءَ ۾ پيرپاتو تہ اها سنڌي شاعريءَ ۾ نئين صنف هئي، جيئن موجوده دور ۾ هائڪو ٽيڙو پنجڪڙا وغيره. تنهن ڪري ان جي تعليم يافتہ شاعرن جي پارسي شاعري پڙهيل، عروض کان آشنا ۽ پارسي غزل کان متاثر هئا، تن غزل کي جيءَ ۾ جايون ڏِنيون“. (5)

سنڌي شاعريءَ ۾ غزل جي مقبوليت جو هڪ اهم سبب اُن جي تخليقي مزاج جي رنگيني ۽ رومانوي هڳاءُ آهي، غزل فڪري حوالي کان رَس چس ۽ گداز سان ڀريل صنف آهي، جيڪا ماڻهوءَ جي مزاج ۾ نوان رنگ ۽ هڳاءَ ڀري ٿي، غزل تصوراتي سطح کي وڏيڪ اُڀاري اُن ۾ جمالياتي حُسن پيدا ڪري ٿو.

شمس قيس رازي غزل جي فڪري اُپٽار هن ريت ڪري ٿو:

> *”و غزل در اصل لغت حديث زنان وصفت عشق بازي باايشاں و تهالک در دوستی ايشاں است و مغازلت وملاعبت است بازنان“* (6)

شمس قيس رازيءَ جي راءِ موجب غزل جي معنيٰ ’عورتن سان ڳالهيون ڪرڻ‘ آهي. در اصل غزل هڪ جمالياتي شعري صنف آهي، ۽ جماليات جو گهڻو

واسطو نسوانيت ۾ ان جي حُسناڪين سان آهي. ان ڪري غزل نہ صرف ’عورتن سان ڳالهيون ڪرڻ‘ پر ’عورتن جون ڳالهيون ڪرڻ‘ جو ٻيو نالو آهي.

جديد سنڌي غزل جڏهن ترقي پسند فڪر سان سلهاڙيو تہ اُن جا سنڌيءَ ۾ نشانبر شاعرَ شيخ اياز، تنوير عباسي، اُستاد بخاري، امداد حسيني ۽ ٻيا هئا. امداد حُسينيءَ جو غزل صحيح معنيٰ ۾ ترقي پسند فڪر جو هڪ وڏو مثال آهي. هو پنهنجي سهيوڳي شاعرن ۾ پنهنجي غزل جي انفراديت سبب گهڻو مقبول آهي.

ڊاڪٽر اياز قادري، امداد حسينيءَ لاءِ لکي ٿو:

”جن شاعرن سنڌي شاعريءَ کي ترقي پسند گس تي گامزن ۽ جديد لاڙن جي راهن کان واقف ڪيو آهي، انهن ۾ سندس نالو پڻ شامل آهي“. (7)

امداد صحيح معنيٰ ۾ جديد غزل جو هڪ وڏو شاعر آهي، جنهن وٽ ترقي پسند فڪر سان گڏ جديد دور جا فڪري لاڙا پڻ موجود آهن. امداد جي غزل ۾ عصري دور جو آواز، سماجي فلسفو، نئين حسيت، نيون ترڪيبون، تشبيهون، استعارا، نئون فني ۽ فڪري آهنگ ملي ٿو ”هن جا غزل روايتي پيچرن ۽ ورن وڪڙن کان پري آهن، سندس غزل ۾ تازگي، شگفتگي ۽ ڪشش آهي“. (8)

”هر لُڙڪُ مُرڪ پاسي، هر مُرڪ لڙڪُ پاسي،
غم ۾ لڪل خوشي آ، هر غم لڪل خوشيءَ ۾“.

مانيءَ پور ۾ ڪپڙي ٽُڪرو ناهي سپ جيون،
جيون ڳَلَ ڳرهاٽيون، جيون ڳوڙها ڳل لاٿل“.

”زندگي ائين گهارٽي آهي،
جڻ تہ ڪا رسم پارٽي آهي“.

”اُن جو پاٽي ڪو نہ سُڪو آ،
جيڪا اک شرمائي آهي“.

امداد جو غزل جديد فڪر جو غزل آهي، اُن ۾ پنهنجي دور جا عڪس قلمبند ڪيل آهن. هن جا غزل پنهنجي دؤر جون تصويرون آهن. جيڪي ڳالهائن ٿيون ۽ جهنجهوڙين ٿيون. هو پنهنجي دور جي دردن، اهنجن ۽ ايذائن کي هڪ سچي آرٽسٽ جيان چيندڙ انداز ۾ چِٽي ٿو.

”اڄ جي شاعر امداد حسينيءَ جديد شاعريءَ کي نہ فقط نوان گهاڙيٽا، پر انداز ۾ اسلوب ڏِنو آهي، تجربي جو ساهس ساريو آهي، نئين موسيقي ۽ آهنگ ڏِنو آهي“ (8)

اردوءَ جو ناميارو شاعر ن. م راشد ”جديد شاعر“ بابت لکي ٿو:

”جديد شاعر صرف اهو آهي، جيڪو جديد شعر چوندو هجي، صرف ان قسم جا شعر چوندو هجي جن تي قدامت يا روايت جي مُهر لڳل نہ هجي، جيڪو هر لحاظ کان جديد اندازِ نظر وارو هجي، جنهن جي اندر ڪنهن خيالي يا مصنوعي زندگيءَ جي ترجمانيءَ بجاءِ جيئري جاڳندي اسان جي توهان جي آسپاس جي دُنيا جي ترجماني ڪيل هجي“. (9)

جديد شاعري حقيقي زندگيءَ کي ورتائڻ کي چئجي ٿو اُها تصوير جا ٻيئي پاسا پڌرا ڪري ٿي، اُها زندگيءَ جي خوبصورتي ۽ بدصورتي ٻنهيءَ جا عڪس اڳيان آڻي ٿي. اُها سچ، ڪوڙ خير، شر، ترتيب، بي ترتيبي مطلب تہ هو عنصرَ ۾ عڪسَ کي واضح ڪري ٿي، اُها پنهنجي تخليقي روشنيءَ سان اسان جون اکيون کولي ٿي ۽ پوءِ هر منظر ۾ حقيقي زندگي نظر اچي ٿي.

”لڙڪ کي لفظ ڪرڻ ايترو سولو ڪونهي،
ٻاهہ جو سمنڊ ترڻ ايترو سولو ڪونهي.

–

”هونءَ تہ چهرو بہ هو اکيون بہ هيون،
آرسيءَ ۾ نظر نہ آيو هو“.

–

”اڄڪلهہ ڪُتو ڪُتي تي،
ماڻهوءَ وانگر ٿو ٻاهي“.

–

”جو بہ هن دور جو انسان آهي،
صرف حيران پريشان آهي“.

–

ها، چوڪري ڪريون نہ ڪريون، نوڪري ڪريون،
دل جي ڪريون، دماغ جي، يا پيٽ جي ڪريون“.

–

"جيئرو جاڳندو هڪڙو منظر،
بند ڪيم ڪوري ڳاڳر ۾."

_

"ڏُک ۽ سُک ماڻهن لئه هوندو،
ها مان پٿر تي ويو آهيان".

_

بند ٿيل ڪمري ۾ تنها،
پنهنجي منهن ويني ڳالهايم".

_

"هڪ ئي بستري تي تون ۽ مان،
ٻن وِهاڻن جيان پيا آهيون".

امداد جي غزل جي هڪ وڏي خُوبي ان جي رُومانيت آهي، رومانيت غزل جو رُوح آهي، ان کان سواءِ غزل خالي، کوکلو ۽ ڇَسو لڳندو آهي، رومانيت اُن ۾ احساس جا رنگَ ۽ جذبن جي ملائميت ۽ نفاست پيريندي آهي.

جينڪو ليورن جي چوڻ موجب:

"رومانيت ان داخلي قوت جو نالو آهي، جيڪا نامعلوم کي دريافت ڪرڻ ۽ هر نئين شيءِ جي تخليق تي اُڀاريندي آهي، ڪلاسيڪيت جنهن قوت جي محرڪ کي خارج مان تلاش ڪندي آهي، رومانيت ان قوت کي اسان جي داخل مان ڪڍندي آهي". (10)

امداد حسيني بنيادي طور رومانوي شاعر آهي، سندس مجموعي شاعري ۽ خاص طور غزل رومانوي ڪيفيتن سان ڀرپور آهي، سندس رومانوي ڪيفيتن ۾ ڪمال جي گهرائي آهي، اُها عام رواجي شاعرن جيان ڇَسي نه آهي، اُن ۾ تخليقي رچاءُ ۽ فڪر جي ڳوڙهائي آهي، اُها جذبن ۾ جلترنگ ڇيڙي ٿي:

"هن جي لفظ لفظ، سِٽ سِٽ، بند بند مان رومانيت جو هڳاءُ پيو اچي، سندس لهجو ٽڏو، ڏيمو ڇُهندڙ ۽ سڌو (Direct) آهي. ائين جڻ ڪو ڳراٽڙي پائي پيو ڳالهائي، ڪن ۾ هوريان هوريان سُريلي سُس پُس پيو ڪري". (11)

"ٻن جسمن جي هڪ رشتي جي،
اجا نه متي آلي آهي".

_

”تئن تئن باھ چپن جي پڙڪي،
جئن جئن اڪڙين اُڄ اُجهائِي“.

–

”اک سان اک ملائي رکجان،
ديپ مان ديپ جلائي رکجان“.

–

رات پلاري آهي، چوڙي چڊ،
منهنجي ٻانهن تي پنهنجا گيسو“.

–

”هڪڙو ماڻهو ئي آهي اڇڙو پر،
مون سڄو گهرُ ڪٽي سجايو آ.“

–

جيستائين آءُ توکان دور هوس،
هر گهڙي جڻ خودڪشي ٿيندي رهي.“

امداد جي غزل جو هڪ اهم پاسو اُن جي ’جماليات‘ آهي، جماليات ڪنهن به فنڪاري جي تخليقي ۽ فڪري حُسناڪيءَ جو نالو آهي، جماليات پنهنجي وجود ۾ هڪ وسيع اصطلاح آهي:

”جماليات لطيف فن جو روح آهي، جمالياتي فڪر ۽ نظر، جمالياتي نُڪتہ نگاھ وجدان ۽ عرفان، جمالياتي شخصيت ۽ شعور، جمالياتي موضوع ۽ طرز ادا کان سواءِ ڪنهن فن جو تصور بہ پيدا ٿي نہ ٿو سگهي“. (12)

جماليات جا بنيادي نقش يونان ۾ مِلن ٿا، پر اُصولي طور ارڙهين صديءَ ۾ جرمنيءَ جي مُفڪرن ان جي ابياس جو باقاعده رواج وڌو. تخليق پنهنجي عنصر ۾ مختلف جوهرَ رکي ٿي، اُن جي تخليقيت ۾ تمام گهڻا رنگَ، عڪسَ، آوازَ هڳاءَ ۽ حُسنا ڪيون هونديون آهن، اُنهن سيني عنصرن مان حُسن هڪ اعليٰ جوهر آهي.

”حُسن ڪائنات جو فطري جوهر آهي، ۽ ان جي ابدي حيثيت کان ڪنهن بہ صورت ۾ انڪارُ ڪري نہ ٿو سگهجي، پر حُسن جو معيار مقرر ڪرڻ ۾ انساني خواهش ۽ خيال جو عمل دخل بہ آهي، ظاهر

طور تي حُسن کي ڪنهن بہ شيءِ ۾ ڏسڻ سان، ان شيءِ ۾ وڏيڪ جاذبيت ۽ ڪشش پيدا ٿئي ٿي. هيگل ان هستيءَ کي حسن سَڏي ٿو، جيڪا پنهنجي تصور جو ڀرپور اظهار هجي“. (13)

”مارُل لاک رتاڻي لوئي،
پهرن کي پارائي آهي“.

–

ڪاڪ ڪڪوريءَ چوريءَ جا،
تڏ ۾ لِڳ پيا تڙڪن“.

–

”پِرهہ چُميا ها ٿُنهنجا چَپَ،
پوئين پهر پٽِي هئي ماٺَ“.

–

”چهرن تي چانڊاڻ بہ ساڳي، ساهن ۾ سُرهاڻ بہ ساڳي،
مکڙين جهڙين ٻن اکڙين جا، شوخ اشارا ساڳيا آهن“.

–

”اونداهيءَ ۾ تيلي ٻاريان،
ٽانڊاڻي کي گس ڏيکاريان“.

امداد جي غزل جي هڪ نهايت اهم خصوصيت اُن جي ’ٻولي‘ آهي. جيڪا نج سنڌي لفظن ۽ محاورن سان سَجايل آهي. امداد جي غزل ۾ ٻوليءَ جي حوالي سان جيڪو نج پڻو آهي، اُهو مِٽيءَ جي هڳاءَ جهڙو وڻندڙ آهي. هو غزل جي لسانيات جو ۽ اساس جو سڀ کان اهم شاعرُ آهي. هو لفظ جي صحت، سُونهن، ردم ۽ استعمال کان بخوبي واقف آهي، سندس غزل ’گلابي ٻوليءَ‘ کان پري پنهنجي فطري حُسناڪيءَ سان پريل آهي، سندس لفظ لڙڪڙائن نہ ٿا، پر اُهي پنهنجي فطري لوڏ ۾ ليائن ٿا، سندس سٽون ٿاٻا نہ ٿيون کائن، پر اُهي پنهنجي پنڌ ۾ پُختيون ۽ روح پرور آهن.

”من– مهراڻ تہ مانو هو،
رُج ۾ چا جو رڙڪو هو“.

–

"ڇرڪي پٿي جا تنهنجي ڇير،
ڇاڪ هٽي تارن جي ڇاڪ".

—

"انڌي ماءُ ڄڻيندي آهي، اُونڌا سُونڌا ٻارَ،
ايندڙ نسل سمورو هوندو، گونگا ٻوڙا ٻارَ"!

—

"سولا سولا وڪڃي ويندا، سستا سستا ٻارَ،
ڇورا ڇورا پنندا پنندا، رُلندا رُلندا ٻارَ".

"ان غزل کي پڙهي شاعريءَ ۾ اصوات جي اهميت ۽ اُنهن جي ٺُڙ استعمال جي ڪري، سِٽن ۾ هڪ جادوئي اثر پيدا ٿيڻ جي ڪمال جو قائل ٿيڻو پوي ٿو. ان غزل ۾ ٻِٽن لفظن جو پڻ نهايت خوبصورتيءَ سان استعمال ڪيو ويو آهي .... اُن غزل ۾ لفظن جي ورجاءُ، ٻِٽن لفظن جي استعمال، سُر، صوت ۽ وينجن جي ورجاءَ ۽ اُنهن سيني جو مسلسل ڦيرو". (14) غزل ۾ لسانياتي حُسن پيدا ڪري ٿو.

امداد جو غزل استعاراتي ٻوليءَ سان ڀرپورُ آهي، اُن ۾ تشبيهن جو استعمال به ٻوليءَ کي حَسين بڻائي ٿو. هو غزل ۾ استعارن ۽ تشبيهن جو استعمال ضرورت آهر ڪري ٿو.

"سيني ۾ سور ائين سانڍيم،
انبَ وجهي ڇڏجن جنءَ پالُ"!

—

"ڪچي مانيءَ جهڙو ياسي،
تو بن چوڏهينءَ چنڊ ميان"

—

"اڏ اُپٽيل اکين سان، تنهنجي اڳيان ائين مان،
اونداهه مان اچي جئن، ڪو تيز روشنيءَ ۾".

—

"انءَ پيا ڪاٽيون ڏينهن ڏُکيا،
ڪاٺُ ٺُڪي جنءَ ڪاٺ ڪُتو"

—

”ماچس جي ڪنهن تيليءَ وانگر،
سڙي سڙي رک ٿي ويو آهيان“.

امداد حُسيني نہ صرف فڪري طور پر شعري لِسانيات جي حوالي کان بہ سنڌي غزل جو نهايت اهم شاعرُ آهي، سندس غزل انيڪ خوبين سان مالا مال آهن، جن تي الڳ مقالا لکڻ جي ضرورت آهي.

حوالا

1. حسيني، سحر امداد، ڊاڪٽر. مُهاڳ: ’هوا جي سامهون‘، ڪنڊيارو: روشني پبليڪيش 2000ع، ص: 26 ۽ 27.
2. سميجو اسحاق، ڊاڪٽر. مُهاڳ: ’شيخ اياز جي شاعري‘، ڪنڊيارو: روشني پبليڪيش 2020ع، ص: vii.
3. سميجو اسحاق، ڊاڪٽر. مُهاڳ: ’شاعريءَ سان دشمني‘، ڇاپو ٻيو، ڪنڊيارو: روشني پبليڪيش 2020ع، ص: 9.
4. گرامي، غلام محمد، ٽِماهي ’مهراڻ‘، شمارو 1–2، ڄامشورو: سنڌي ادبي بورڊ، 1969ع. ص: 517.
5. قادري، اياز، ڊاڪٽر. ’سنڌي غزل جي اوسر‘، ڄامشورو: انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، 1984ع ص: الف.
6. *بحوالہ ممتاز الحق، ڈاکٹر، اردو ’غزل کی روایت اور ترقی پسند غزل‘۔ لاہور: بک ٹاک 2019ع، ص: 10.*
7. قادري، اياز، ڊاڪٽر. ’سنڌي غزل جي اوسر‘، ڄامشورو: انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، 1984ع ص: 489.
8. حسيني، سحر امداد، ڊاڪٽر. ’شعور شاعر شاعري‘، ڄامشورو: سنڌي ادبي بورڊ، 2008ع. ص: 253.
9. *راشد، ن. م. (مقالہ: جدیدیت کیا ہے) ’جدیدیت کا تنقیدی تناظر‘ لاہور: کتاب سرائے. 2017ع ص. 81۔*
10. TancoLavrn. Studies in European Literature, London: 1929, P:291.
11. شهباز قمر. مهاڳ: ’ڪرڻي جهڙو پل‘، ڄامشورو: سنڌي ادبي بورڊ 2012ع. ص: 29.
12. *شکیل الرحمان، پروفیسر. (مقالہ: جمالیات) جمالیات. اسلام آباد: نیشنل بک فائونڈیشن. 2019ع. ص: 64۔*
13. *گورکپوری مجنوں ’ادب اور زندگی‘ کراچی: مکتبہ دانیال، 1985ع، ص: 126۔*
14. حسيني، سحر امداد، ڊاڪٽر. مُهاڳ: ’هوا جي سامهون‘، ڪنڊيارو: روشني پبليڪيش 2000ع، ص: 30. .

***نوٽ:** (غزل ۾ ڏنل شعرن جا حوالا ڪتابن: ”هوا جي سامهون“ ۽ ”ڪرڻي جهڙو پل“ تان ورتا ويا آهن).*